

Esad Zgodić

AUSTROUGARSKO DOBA - BOŠNJAČKA INTELIGENCIJA I POLITIKA

- S u k u s -

Rezime

Autor u ovom tekstu govori o bošnjačkom iskustvu politike u vrijeme austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. U tom periodu bošnjački mislioci i intelektualci izgradit će, u odnosu na prethodno osmansko razdoblje, specifičniji i rafiniraniji socijalni, društveni i politički senzibilitet, naročitu političku recepciju bosanskog državno-pravnog statusa, te povijesnih izvorišta i savremenih sadržaja bosanske patriotske svijesti, bošnjačkog vjerskog i etničkog razumijevanja.

Uvod

Bošnjačko-muslimansku misao iz doba osmanske vladavine Bosnom moguće je proučavati kao autonomnu misao jer je, u osnovi, ona bez dodira sa bošnjačko-pravoslavnom i bošnjačko-katoličkom mišlju - kako zbog jezika (pisalo se na turskom, arapskom i perzijskom), tako i zbog diferencija u preokupirajućim temama te u prirodi i kvalitetu dostupnog

znanja i općeg obrazovanja. No, moderne znanstvene discipline u Bosni i Hercegovini, ako bi se to htjelo istražiti, imaju svoje korijene u bošnjačkoj socijalnoj misli upravo u *osmanskom periodu*. Njihov razvoj se nastavlja i u austrougarskom dobu s tim da se pojavljuju nove subdiscipline znanosti o društvu - uzmimo, sociologija i politologija u svojim specifičnostima, naprimjer kao politologija partija, nacije, liberalizma i sl.

Sve to govori o otvaranju bosanskohercegovačke inteligencije prema evropskom zapadu i njegovoj kulturno-znanstvenoj produkciji. Sada, međutim, nije moguće ni bošnjačku ni druge nacionalne misli izučavati izolovano, autonomno, jer se one formiraju u međusobnim dodirima i uticajima, logikom konvergencije ili divergencije i sl. No, bosansko-pravoslavna i bosansko-katolička misao, u odnosu na bošnjačko-muslimansku, su otvorenije, intenzivnije se moderniziraju, ali istovremeno sklonije su ka nekritičkoj recepciji evropskog konzervativizma.

Sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, na drugoj strani, postepeno kroz traumatična iskustva, uz bolnu emancipaciju od proturskih nostalgija, bošnjačka inteligencija će se otvarati prema novoj bosansko-domovinskoj osjećajnosti, ka promišljanju bosanskog državno-pravnog statusa te povijesnih izvorišta i savremenih sadržaja bosanske patriotske svijesti, bošnjačkog vjerskog i etničkog samorazumijevanja i sl. Sve to, dakle, vremenom počinje da figurira unutar bošnjačkog socijalnog, etičkog i političkog mišljenja. Ali, sada, uz sve rjeđe recidive turkofilstva, u kontekstu austrougarske vladavine, poprima, u odnosu na tradicionalnu svijest, drugačija, zapravo, u osnovi modernija značenja posredovana, prije svega, probosanskom samosviješću koja čuva svoju islamsku osebnost i recepcijom zapadnjačkih, liberalno-demokratskih političkih filozofija koje su hipostazirajuće pledirale ideje slobode i građanske jednakosti, intervjerske tolerancije, državlanske ravnopravnosti i, uopće, ljudskih prava.

Uz tu esencijalnu liniju u bošnjačkom mišljenju, međutim, u izvjesnim muslimanskim krugovima i stratumima, i za to vrijeme anahrono spram Bosne i Bošnjaka, figuriraju, ne može se to poricati, i konzervativni, na marginama matičnog, prije svega, narodnog bošnjačkog samorazumijevanja egzistentni, rekli bismo, mazohističko-samoporicajući diskursi, naprimjer u formi politike muslimanske etničke autosrbizacije i autokroatizacije te negacije bosanske sposobnosti za individualnu državno-pravnu i političku egzistenciju.

No, valja podcrtati, doduše nekoliko, i to na sublimiran način, drugih a relevantnih obilježja bošnjačkog mišljenja iz ovog vremena.

Karakteristike mišljenja

Panislamizam. Kada je riječ o položaju mislimana u monarhiji, u državi, u poretku bošnjačka elita prihvata i zapadnjačke, svjetovne, liberalne ideje poput državljsanske jednakosti, ideje ustavnosti, slobode medija i sl. Bošnjačka inteligencija to čini, međutim, slijedeći konzistentno *diskurs panislamizma*. Čine to obrazovani Bošnjaci, što je razumljivo, ne samo kao pripadnici ulemme nego i onda kad se bave svjetovnim stvarima i sa svjetovnih pozicija djeluju u institucijama vlasti - i tada, otvarajući se prema zapadnim vrijednostima, ne izlazi se u sekularnu sferu i ne želi se rasudnu moć supsumirati pod logiku profanog. Među akademski obrazovanim bošnjačkim intelektualcima i drugim protagonistima bošnjačke politike *nema još sekularnog mišljenja*, naprimjer, naroda, države, politike, demokratije i sl., što je uglavnom karakteristično, ali u manjoj mjeri, i za akademski, kulturni i politički život drugih bosanskih vjerskonacionalnih subidentiteta. Uz dominaciju protežiranja interesa bošnjačke ekonomske elite, upravo ova odsutnost sekularne inteligencije u supstancijalnom smislu određivače motive, teme, sadržinu i domete bošnjačke socijalne i političke misli i praktične politike.

No, u našoj upotrebi termina *panislamizam* ne treba očekivati ništa pežorativno u smislu savremenih kontroverzi oko fundamentalizma, sa stajališta narcističkog i intolerantnog evropocentrizma, tradicionalnih ili moderniziranih slavenskih predrasuda te demagogija nacionalističkih diskreditacija islama i muslimanskog svijeta. Ovdje ova atribucija bošnjačkog mišljenja znači samo jedno: islam je apsolutno središte vrijednosti, sveopći medij socijalne percepcije, politike i kritike u kulturi, neupitljivo izvorište normativnih imperativa i povijesnih anticipacija, aksiomatsko izvorište orijentiranja i percepcije svijeta, života i njegove interpretacije; islam u sebi sadrži emancipatorski potencijal jer je otvoren recepciji modernog znanja, kulture, prosvijećenosti, obrazovanosti, vrijednosti rada, tehnike, kapitalizma i sl. Otuda, pod *bošnjačkim panislamizmom* iz ovog vremena podrazumijevamo samo to da se i u teorijskom, mentalno-vrijednosnom i metodičkom smislu, *čjelina bivstvujećeg*, pa i u njenim socijalno-povijesnim

dimenzijama i u njenim konkretno-historijskim valerima i osebnostima onovremenog bosanskohercegovačkog društva, *promatra, percipira, vrednuje iz horizonta islamske dogmatike i njenih, u dugoj islamskoj tradiciji, priznatih izvora i autoriteta.*

Kritički diskurs. Dok se prema režimu, vidjećemo to docnije, odnosi, uglavnom, sa stanovišta socijalnog konformizma, bošnjačka inteligencija razvija kritičko mišljenje prema unutra, prema stanju među muslimanima, prema ekonomskoj eliti (begovatu) te prema ulemmi i institucijama islamske zajednice. Karakteristično je u tom smislu mišljenje Osmana Nurija Hadžića i muftije Sakiba Korkuta. Ova prema unutra orijentirana kritika producira živu polifoniju unutar muslimanske zajednice, donosi dinamične unutarbošnjačke polemike, uvodi političku pluralizaciju te otkriva i afirmira socijalnu edukaciju ethosom demokratizacije.

A sporovi se vode oko, prije svaga, shvatanja i prakticiranja islama u Bosni te participacije islamskih ustanova u afirmaciji muslimanske zajednice, afirmaciji koju dopušta, naravno u svojim okvirima, sam režim. Diferenciraju se oko ovih pitanja blokovi konzervativnog i reformističkog ili modernizirajućeg diskursa. Ovaj drugi hoće povratak izvornom islamu, hoće u bosanski islam vratiti duh aktiviteta, djelotvornosti, borbenosti - dakle duh rada, marljivosti, razvijanja sposobnosti, altruizma, otpora, energije, života i sl. Odbijajući reprodukciju mentaliteta sterilne kontemplativnosti, fatalizma, apatije, pasivnosti, klonulosti, rezignacije, ova vjerska orijentacija, koja, svakako, jest, i po implikacijama i po aspiracijama, i misaona, kulturnopolitička i svjetonazorskoaksiološka, hoće islam u Bosni osloboditi od unutarnjih predrasuda, bajkovitih naslaga, legendi, pseudohadisa, konzervativnih valera, imobilnih konotacija i sl. Iz tih perspektiva se onda kritički misli te deskribira i stanje u samoj zajednici muslimana u Bosni i Hercegovini i stanje unutar islamskih ustanova i njihovih oficijelnih autoriteta.

No, u tim deskripcijama pojavljuje se još jedan momenat - naklonosti literarnoj produkciji muslimanske etnokarakterologije što, onda, u bošnjačko mišljenje unosi hendikepe karakteristične za anahronizme i iracionalizme etnokarakterologija kao takvih.

Sklonost etnokarakterologijama. Opća je sklonost vremena bila da se svakodnevna svijest i inteligencija upuštaju u karakterologije cijelih naroda. Zanimljivo je da tom afinitetu nisu odoljeli ni veliki filozofski umovi prosvjetiteljske orijentacije. Jednu konciznu, ali informativnu sliku te sklonosti ka formuliranju narodnih karakterologija daje Rudi Rizman. On navodi kako je još 1761. godine Denis Didro, u svojoj *Enciklopediji*, pisao kako svaki narod ima svoj osebujni karakter, pa da se "... stoga mogu upotrijebiti poslovice: obijestan kao Francuz, ljubomoran kao Italijan, ozbiljan kao Španac, zao kao Englez, ponosan kao Škotlandanin, pijan kao Nijemac, lijen kao Irac, nepošten kao Grk itd. Upoređujući Francuze sa Holanđanima, Volter je poredio živahnost majmuna i živahnost kornjače. Kant je pisao da su Francuzi učitivni i ljubazni, ali i živahni, obijesni i neprincipijelni. Englezi su u ono vrijeme često smatrani dubokoumnima, ali i hipohondrima. Za Monteskeja, Englezi su bili melahnolični, nestrpljivi i skloni samoubistvu. Kant je smatrao da je Engleska "zemlja kaprica", Francuska "zemlja navika", a Španija "zemlja predaka". Po njegovom mišljenju, Španci su ozbiljni i ponositi, Nijemci uživaju ugled hladnokrvnih ljudi, poštteni su i vole red, marljivi su, a neduhoviti. O Nijemcima se rado govorilo i to da studiraju više nego drugi narodi, da mnogo uče; da pišu dobre knjige, što je, međutim, više zasluga njihove vrijednoće nego prirodne obdarenosti." (Rudi Rizman, *Marksizam i nacionalno pitanje*, SSO Srbije, Beograd, 1987., str. 49.)

Ni socijalna i politička misao u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću, i to unutar svih *nacionalnih inteligencija*, nije bila ove sklonosti lišena. No, te će karakterologije, koje se upuštaju u socijalno-psihološke anatomije *nacionalnih duševnosti* ili *nacionalnih tipova*, kako se tada govorilo, u jednoj zagonetnoj simbiozi karakterizirati, na jednoj strani, i duh *nacionalnog narcizma* i, na drugoj, duh gotovo *mazohističke* percepcije opće dekadencije *vlastitog naroda*. Motivi će biti različiti, povodi diferencirani, svrhe pluralne, ali u osnovi svih tih karakterologija, u ovim njenim ekstremnim izrazima - narcizmu i mazohizmu - stajaće anahroni *mentalitet aristokratizma*. Jednom će, naprimjer, slika opće dekadencije i vrijednosne degradacije *vlastitog naroda* biti u funkciji promoviranja, navodno, mesijanske, kultne uloge nacionalnog heroja: on je taj koji treba da na tlu općeg propadanja oblikuje *novi nacionalni tip*. Drugi put će ta degradirajuća slika biti osmišljena kao osnova kritike i odbacivanja politike konfrontacije spram režima. Treći put

degradirajuća slika biće zamijenjena pozitivnom karakterologijom. A ona će biti, u spoljašnjem smislu, u funkciji racionalizacije i apologije režima.

Pokazalo se i pokazuje da deskripcije tih tzv. nacionalnih karaktera posreduju desničarski orijentirane generalizacije, opake etničke stereotipije, iracionalni animoziteti i destruktivne, dehumanizirajuće predrasude. Nacionalizam u sebi sadrži hipostaziranu *pozitivnu autokarakterologiju*, na jednoj, i radikalno formuliranu *negativnu karakterologiju drugih*, na drugoj strani. Ona je, po pravilu, bila uvijek sastavni dio opće dehumanizacije drugog a ova je dehumanizacije bila i jest konstituent politike koja priprema javno mnijenje na recepciju ratničkog militarizma koji je riješen da anulira, da faktički uništi povijesnu egzistenciju drugog.

U Bosni i Hercegovini pod austrougarskom vladavinom u proizvodnji etnokarakterologija *superiorna* je srpska a u nešto manjoj mjeri hrvatska inteligencija. Dominiraju srpske i hrvatske pozitivne, ali i međusobno antagonizirane, nacionalne autokarakterologije koje, istina, kao *bolesni narcizam* stoje u pozadini negativnih slika imaginarnog, iskonstruiranog *bosanskomuslimanskog tipa*. Dakle, ta ista inteligencija fanatičnom tvrdoglavošću producira *predrasude*, dakle negativne, dehumanizirajuće *karakterologije* Bošnjaka. Iz korpusa srpske inteligencije uzimamo za paradigmatične primjere te produkcije mišljenja Petra Kočića i Vladimira Gaćinovića a kao paradigmu *karakterologije* Bošnjaka iz perspektive pankroatizma tretiramo mišljenje Ive Pilara, jednog osnivača i glavnog ideologa Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini.

No, nije lišena ni bošnjačka inteligencija od infekcija etnokarakterologijama. Ona, međutim, nije opsjednuta toliko etnokarakterologijama drugih koliko je introvertirana. U tom smislu, stanovišta Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka uzimamo kao paradigmu bošnjačke pozitivne, a mišljenja Osmana Nurija Hadžića i Šukrije Kurovića, mada su ona različito motivirana i posredovana su različitim preokupacijama, tretiramo, u ovoj dimenziji, kao onodobnu paradigmu bošnjačke negativne autokarakterologije. I u jednom i u drugom liku bošnjačka produkcija etnokarakterologija zaslužuje posebna studijska istraživanja kojih do sada, inače, nije bilo.

Socijalizam. Mada ideje socijalizma već figuriraju u Bosni i Hercegovini te djeluje i Socijaldemokratska stranka, ne tematizira se fenomen socijalizma,

na marginama je, a ako se uzgred spomene - govori se o njemu averzično, pežorativno, kao nečemu opasnom. Prvi, prema našim dosadašnjim uvidima, vjerovatno i jedini Bošnjak iz ovog vremena koji prihvata i koncepcijski razrađuje ideju socijalizma ali, recimo to, u kritičkom diskursu, kao mješavinu socijaldemokratskih nazora, panetatizma i socijalnokolektivističkog duha, jeste - našoj javnosti nepoznati - Alija Hotić.

“Dnevni red” historije

Memorirajući tek neka, i to u sublimiranoj formi prezentirana, obilježja bošnjačkog mišljenja iz doba austrougarske vladavine Bosnom, stoji pitanje: da li je i u kojoj mjeri bošnjačka inteligencija, s tim i takvim mišljenjem, prepoznavala *dnevni red* historije, a to znači kompleks zadataka koje je ona donijela sa sobom i koje je trebalo rješavati. Dakle, da li je identificirala zadatke koje je moguće bilo apsolvirati ili se, pak, upuštala u *avanturizam preranog*, u uzladnost bavljenja onim problemima koje epoha, jednostavno, još nije postavila ni kao aktualitet ni kao nešto rješivo? U našem uvidu, riječ je o nekoliko velikih tema onoga vremena koje je prepoznala bošnjačka inteligencija i na koje je u različitim diskursima svojim rukopisom i svojim javnim angažmanom i - odgovarala.

Prvo, kakav odnos imati prema monarhijskom, okupacionom a kasnije i ankesionom, odnosno formalno ustavno oblikovanom režimu: konformistički ili prevratnički, izvorno, neposredno politički ili, posredno, u medijumu kulture i općeg prosvjećivanja i sl.

Drugo, kako, posebno pod presijom srpske i hrvatske političke reprezentacije, riješiti iz osmanskog vremena naslijeđeno agrarno pitanje?

Treće, kako, u kontekstu novih historijskih okolnosti, riješiti nacionalno pitanje uopće, a posebno pitanje nacionalnog idividualiteta muslimana Bosne i Hercegovine?

Četvrto, kakav treba da bude, u okviru očekivanog preuređenja Monarhije na trijalističkom načelu, ili, kasnije se ispostavilo, nakon njenog sloma, državno-pravni status Bosne i Hercegovine?

Međutim, pokazuje se da se socijalna i politička misao u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu odaziva i izvan ova četiri temeljna, ali međusobno povezana pitanja, na socijalnu zbilju i njene antagonizme. Dakle, figurira i u drugim problemskim sklopovima i nalazi, pri tome, motive, inspiracije i orijentacije unutar evropskog mišljenja pa i unutar sociologije i političke znanosti onoga vremena. Posebno je, uz dio hrvatske inteligencije koji je slijedio konzervativizam evropskog katoličkog pokreta i njegove klerikalne pretenzije na vladavinu svjetovnim, srpska inteligencija, i to je zagonetno, recipirala konzervativna teorijska stanovišta poput socijaldarvinizma, rasiističkih teorija, sociološkog naturalizma, patrijarhalnog nacionalizma i sl., i, uopće, političke mitologije kako sa evropskog zapada tako i iz srpske epske nacionalne tradicije, posebno. Bosanskohercegovačka inteligencija, posebno srpska, promatrajući u tom kontekstu, s jedne strane, jest u dosluhu sa onodobnom zapadnoevropskom sociologijom, politologijom, psihologijom i tek formirajućom socijalnom psihologijom. No, u tom dosluhu, ona se kreće u teškim protivrječnostima. Recipira, naprimjer, i konzervativne i emancipatorske autore, prihvata liberalne vrijednosti i pledira retrogradni nacionalizam, preferira političku polifoniju i istodobno hoće nacionalni monizam i sl. No, i bošnjačku društvenu misao karakteriziraju imanentne inkonzistentije, ali sasvim drugačijeg porijekla i karaktera. U svakom slučaju, zanimljivo je, dakle, i to što unutar austrougarskog apsolutizma, najveći dio, inače, nacionalno individualizirane bosanskohercegovačke inteligencije neće, osim, uglavnom, u retoričkoj recepciji, biti u dosluhu sa demokratsko-liberalnim ethosom evropskog zapada. I onda kada demonstrira smisao za recepciju tih vrijednosti, njihova misao zapada u nerazrješive nedosljednosti: one su u supstancijalnoj protivrječnosti s njihovim pogledima na naciju i nacionalno pitanje.

Bošnjački odgovori zadaćama vremena

Odnos prema režimu. Intrigira, dakle, pitanje da li i kako politička misao bosanskohercegovačke inteligencije odgovara na austrougarski režim političkog apsolutizma. Ovakvo dijagnostičko određenje ovog poretka figurira i u onovremenim, ali i naknadnim historiografski meritornim interpretacijama. Istina, ono dominira u političkom rukopisu srpske inteligencije, relativno marginalno je kod bošnjačko-muslimanske a ne figurira

u relevantnijem smislu unutar hrvatske bosanskohercegovačke inteligencije. Već ta diferencija u određenju prirode austrougarskog režima u Bosni i Hercegovini, diferencija koja ima višestruke teorijske i političke implikacije, indicira supstancijalnu divergenciju u odgovorima na ono vodeće pitanje.

U novom konkretno-historijskom kontekstu bošnjačke aksiološke percepcije i političke ideje morale su se iskušati na novim, sa bošnjačkim tradicionalnim iskustvima svijeta, društva i politike malo korespondentnim, svjetovnim sadržajima. Bošnjačka intelektualna, vjerska, ekonomska i kulturna elita morala se, prije svega, globalno odrediti prema novouspostavljenom režimu okupacione sile te prema novim načinima života, novim političkim, ekonomskim, socijalnim i moralnim vrijednostima koje je ona od početka, kroz različite forme socijalizacije i izvanjske importacije, instalirala na tlu Bosne i Hercegovine. Unutar tog, u osnovi, strategijskog određenja, ona je onda mogla iskušavati se i na parcijalnim temama ili u specifičnim aspektima bosanskohercegovačke zbilje u transformaciji, zbilje u protivrječnostima, u nastajanju i kontroverznom uobličavanju.

Sublimirajuće promatarajući, bošnjačko-muslimanska kulturna, vjerska i politička elita, u svojim matičnim, supstancijalnim tokovima i meritornim iskazima, na *austrougarski režim apsolutizma* a kasnije i na režim pseudoparlamentarizma te formalnog ustavnopravnog poretka, odgovorila je prihvatanjem i prakticiranjem, definirajmo to tako, *političke konformizma*. I pri tome nije u tome bila usamljeno ekskluzivna. Ako se izuzmu prevratnički radikalizam političke grupa oko P. Kočića i politike anarhističkog nasilja unutar elitističke grupa oko *Mlade Bosne*, etablirane hrvatske i srpske intelektualno-političke građanske reprezentacije, sa manje ili više intenziteta, i u manje ili više javno ekspliciranom izrazu, uz diferencirano doziranje publiciranog kritičko-opozicionog diskursa, slijedile su ovu politiku *racionaliziranog konformizma-funkcionalizma*. U tom općem kontekstu i bošnjačko-muslimanska reprezentacija je, umjesto konceptijski osmišljenog i javno deklarirarnog prevratničkog ili stvarno ilegalno-subverzivnog odnosa spram režima, kao racionalnu alternativu recipirala *funkcionalističku participaciju u poretku*. Ovdje, međutim, ovaj globalni bošnjački odgovor na režim *ne vrednujemo* ni u kritičko-negativnom smislu niti ga naknadno vrijednosno preferiramo. Naprosto, figurira ovaj naš uvid kao neutralno-dijagnostičko sažimanje i sublimirani izraz bošnjačko-magistralnog odnosa

spram ratnom okupacijom importiranog i docnije drugim formama nasilja uspostavljanog poretka.

No, unutar ovog općeg *funkcionalnog odnosa*, bošnjačko-muslimanska reprezentacija je, ipak, spram austrougarskog apsolutizma profilirala s početka 20. stoljeća *dva iznijansirana stava*.

Prvo, odgovorilo se, u našem interpretativnom uvidu, *apolitičnim diskursom* unutar kojeg se insistiralo na prosvjetiteljskom pregnuću, obrazovnom uzdizanju i kulturnom učenju i to unutar mogućnosti koje je donijela i definirala austrougarska administracija. Upravo ova orijentacija ka neposrednoj apolitičnosti karakterizira jedno unutarbošnjačko poimanje političkog funkcionalizma.

Drugo, odgovorilo se, recimo to tako, aktivnim, borbenim *vjerskim, kulturno-prosvjetnim i političkim pokretom za muslimansku autonomiju* kojeg je nosila, u osnovi, ideja svojevrsne autogetoizacije u odnosu na režim i ukupne društvene odnose u Bosni toga doba. Ova opcija insistira na muslimanskom *institucionalnom* povlačenju u sebe i prebivanju unutar zatvorenog sistema autentičnih islamskih i bosanskih vrijednosti. Ovdje djelatni politički diskurs, pod pretpostavkom da rezultira muslimanskom sveopćom autonomijom, za svoju konsekvencu ima upravo konformističko-funkcionalnu recepciju režima: on se kao takav ne dovodi u pitanje, samo *političkim aktivizmom*, a ne apstraktnom apolitičnošću, hoće se unutar njega ozbiljiti muslimanska vjersko-prosvjetna i materijalna, odnosno vakufska autonomija.

Međutim, bez obzira koliko bila inficirana *idejom i politikom* izravne apolitičnosti, ova unutarbošnjačka orijentacija pledira, ustvari, muslimansku inkorporaciju u poredak i to u smislu recepcije kulturno-obrazovnih i materijalnih vrijednosti koje birokratija apsolutističke politike donosi sa sobom. Ona neće, dakle, politiku pasivnog trpljenja, inertne, u sebe zatvorene egzistencije muslimanske. Pledira, umjesto afekcije autarhijom ili restauratorskom nostalgijom za autoritetom osmanske države, aktivno sudjelovanje u adaptaciji i napretku zajednice kroz sintezu tradicionalnog islamskog individualiteta i resorpcije zapadnjačkih vrijednosti. Pri tome, uglavnom, ostaje u apolitičnoj sferi obrazovanja i kulture, a na empirijskom

planu figurira u formu personalnog učešća u birokratskom aparatu države.

Naravno, ovdje je riječ o deskripciji *dva paradigmatična, idealano-tipska, apstraktno-modelska* unutarbošnjačka odgovora na austrougarski režim. U stvarnosti, međutim, bošnjački intelektualci i meritorni protagonisti bošnjačke politike, u različitim okolnostima, sa diferenciranom motivacijom i unutar različitih interesnih konstelacija, tek manje ili više osvijesteno ili implicitno, deklarirano ili imanentno, manje ili više javno, participiraju u jednom od ova dva idealno tipski formulirana bošnjačka strategijska odgovora na austrougarski režim.

U svakom slučaju ovdje ih smatramo općim, apstraktnim aksiološkim i interpretativnim okvirom unutar kojeg se, i onda kada nisu koncepcijski osmišljeni i akceptirani, kreće socijalna i politička misao relevantne bošnjačke intelektualne i političke reprezentacije ovoga vremena. Na njihovom tlu, onda, pojavljuju se dodatni reflektori pod kojima se njihova socijalna i politička misao može, u njenim motivima, kontekstualnim valerima, problemskim preokupacijama, moralnim aspektima, socijalnim svrhama i političkim aspiracijama, sadržajnije i validnije interpretirati.

Agrarno pitanje. Budući da je u javnoj politici, posebno u *ustavno i parlamentarno* doba, presudnu riječ imala bošnjačka ekonomska elita, na ovo pitanje ona je, razumljivo, odgovarala u skladu sa svojim interesima. Njen koncept rješavanja agrarnog pitanja bio je toliko hipostaziran da je bošnjačka reprezentacija znala *žrtvovati* neke druge bošnjačke nacionalne interese, poput, naprimjer, naziva jezika, politike njegove javne upotrebe i sl., da bi dobila za svoj pogled na agrarno pitanje - saborsku većinu. Njeno je konzistentno stajalište bilo: obligatorno rješenja agrarnog pitanja putem otkupa uz državnu finansijsku asistenciju, na čemu je fanatično insistirala srpska i, s nešto više taktičnosti, pragmatičnosti i kompromisa, hrvatska politička elita, ne dolazi u obzir; odnos između vlasnika zemljišta i kmeta je, zapravo, privatno-pravni pa ga na toj osnovi treba i razrješavati. U svakom slučaju, agrarno pitanje je bilo jedno od ključnih pitanja koje je bilo *gejzirska izvorište* radikalne politike divergencije između predstavničkih elita svih bosanskih subidentiteta.

Nacionalno i državno pitanje. Da bi razumjeli bošnjačke odgovore na ova dva pitanja, treba imati u vidu ključne karakteristike općeg povijesnog konteksta na tlu Bosne i Hercegovine.

Nakon propasti pokušaja instaliranja bosanske nacije u njenim osjećajnim, institucionalnim i simboličkim oblicima i izrazima, bosanskohercegovačko društvo praktički figurira u tri zasebna, paralelna nacionalno-vjerska kruga. Živjeli su, dakle, u to vrijeme narodi Bosne i Hercegovine u paralelnim egzistencijama - mada teritorijalno negetoizirani - svak u svojim, prije svega, vjerskim zajednicama. Prostorno i geografski stanovništvo je izmiješano i difuzno raspoređeno, ali mentalno, kulturno i institucionalno bošnjačko-muslimanske, srpsko-pravoslavne i hrvatsko-katoličke zajednice žive u zasebnom svijetu i u znaku u to doba žuđene i, na kraju, ostvarene sveopće autonomije. Interakcijske veze, osim na razini svakodnevnog života i malog broja državnih institucija, prije svega u oblasti obrazovanja, pravnog poretka i bosanskog Sabora, neprirodno su reducirane. Personalni i institucionalni oblici muslimanske autosrbizacije i autokroatizacije, istina na pseudonačin, uspostavljaju neke poprečne veze. Ali riječ je o pseudointerakcijama. Jer, iza njih stoji presija etnocentrizma i političkog hegemonizma prema Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.

Istina, dakle, na nivou svakodnevnice, živjelo se ethosom komšiluka, unutar običajnog mikrosuprožimanja i logikom lokalne suegzistencije. Ta običajnost bila je neopterećena, samorazumljiva, introspektirana, bila je, moglo bi se metaforički reći, prirodna zbilja tekućeg života. Dakle, živjelo se i unutar normalne jezičke simbioze i vjerske ne samo tolerancije nego i religijskog običajnog međuritualiteta. Živjelo se to svakodnevno, ali tako se nije živjelo javno. Jer, živjelo se javno u prosvjetnim, obrazovnim, privrednim, partijskim, državnim, birokratskim, parlamentarnim i drugim zatvorenostima.

Uz to, ona paralelna egzistencija se u recepcijama intelektualnih elita, a daleko manje na nivou masovne svakodnevne svijesti, manje ili više destruktivno, pervertirala u politiku divergencije, odnosno u do kraja antagonizirane odnose između bosanskih nacionalno-vjerskih subidentiteta. Ispoljavalo se to divergentno i u njegovim ideologijskim, ratnoagresivnim poduhvatima i njihovim stvarno realiziranim varijantama. Realiziralo se i u

pseudobenignim politikama njene totalne srbizacije i kroatizacije, odnosno aneksije Srbiji ili nekoj, budući da u to doba nije imala sve državne predikate, zamišljenoj državi Hrvatskoj. No, ne može se misliti logikom ekstrema: u takvom kontekstu figuriraju istovremeni procesi i njima korespondirajuće politike: i politika konvergencije i politika divergencije između bosanskih subidentiteta.

No, intrigantno je zašto su i bosanski Srbi - intelektualci bili tako fanatični ideolozi projekta "Velike Srbije". Može se pokazati kako se u doba austrougarske vladavine u Bosni unutar srpske inteligencije, od Petra Kočića do Vladimira Gaćinovića, od Riste Radulovića do Jefte Dedijera, uobličavala ideologija i politika negacija povijesnog individualiteta Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Višedecenijsko osporavanje - faktička, pa i ratnoagresivna, negacija Bosne i Bošnjaka ne može se do kraja razumjeti bez istraživanja ove dimenzije velikosrpskog nacionalizma. Jer, u našem uvidu, u ovom dobu, kao u sjemeništu, kao izvoru, pohranjeni su, posebno nakon propasti - poraza ideje i politike bosanske nacije, strukturalno-konfiguracijski, mentalni, socijalno-psihološki i politički temelji uglavnom konfliktne, na kraju i tragične, dakle sa zločinima genocida objektivirane, povijesti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Teška je, istina, mučna je ova dijagnoza. No, jedina je diferencija: nije u to doba, za razliku od Bosne i Hercegovine nakon 1990. godine, ultimativno zatražena i, ratnom agresijom, ozbiljena teritorijalna getoizacija naroda, odnosno etnička podjela i aneksija dijelova BiH.

Ova negacija povijesnog individualiteta Bosne i Hercegovine i radikalna dehumanizacija Bošnjaka, a ona je uvijek bila oblik i metoda socijalno-psiholoških priprema za masovnu recepciju ratno-ekspanzionističke politike, ne mogu se razumjeti do kraja ni bez uvida u njihove veze i odnose s velikohrvatskom politikom prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima.

Srpski teritorijalni nacionalizam, a to je njegovo supstancijalno određenje, i u pojmu, i u ideologijskom samorazumijevanju te u faktičkoj, konkretno-historijskoj objektivaciji, zapravo, jeste esencijalno relacioni fenomen. Figurira u koleraciji, ali čas u odnosu rivaliteta i antagonizama, a čas, zavisno od historijskih okolnosti, i u formi sporazuma, konvergencije, savezništva, osovinskih paktova sa hrvatskim nacionalizmom. I ovdje se korijeni one negacije u aranžmanu hrvatske nacionalističke elite mogu naći u doba austrougarske vladavine nad Bosnom. Naprimjer, da to tek

ilustriramo, mogu se naći u nacionalnim i državno-pravnim koncepcijama koje se formuliraju, na jednoj strani, unutar klerikalno-katoličke političke misli dr. Josipa Štadlera i njegovih sljedbenika ili, na drugoj, u svjetovnim antibosanskim i antibošnjačkim političkim projekcijama dr. Ive Pilara. Osim ovih, ilustracije osviještenih, koncepcijskih antagonizama između ovih nacionalizama su mnogobrojne. Naprimjer, pokazuju to rukopisi iz 1908. godine Ferde Šišića i Stjepana Radića - Bosna je hrvatska zemlja, to je njihova temeljna teza, i, na drugoj strani tekstovi, uzimimo, Vlade Glušca i Jovana Cvijića - Bosna je srpska zemlja, to je njihovo ishodišno stanovište. No uz sve ovakve i slične antagonizme primjere kasnijih *osovinskih antibosanskih i antibošnjačkih saveza* nije teško navesti: za Bosnu i Bošnjake su povijesno i egzistencijalno najpresudniji sporazumi Cvetković - Maček te Milošević - Tuđman.

Pokazuje se, na drugoj strani, i u austrougarskom dobu, prije svega, kako povijesna suština ovih nacionalizama jest u tome što su oni - teritorijalni nacionalizami: oni hoće širenje u prostoru, osvajanje zemalja, oni jesu opsesija ekspanzijom na teritorijama, i prema jugu, prema sjeveru i zapadu. Geopolitika uopće, posebno ekspanzionistička geopolitika koja se dodatno utemeljuje još u doba austrougarske vladavine nad Bosnom - suština je, povijesna konstanta velikosrpske i velikohrvatske politike uopće i prema Bosni i Hercegovini, posebno. Metode njene aplikacije u povijesti su mnogostruke: od politike asimilacije, a ta se, navodna, asimilaciona snaga srpstva i hrvatstva unutar ovih nacionalizama, po pravilu, himnično slavi i sakralizira, pa do prakse zločina genocida. To je, kada je bio u XIX i XX stoljeću na djelu, i genocidni nacionalizam.

No, u ovom supstancijalnom određenju, ovi se nacionalizmi povijesno ne pojavljuju samo u svom ogoljelom liku, kao čista, okrutna osvajačka sila, oni se, zapravo, moraju i ideologijski legitimirati a to znači preparirati kao nezlo. Na djelu je njihovo racionaliziranje kao mimikriranje, te introspektivno i izvanjsko opravdavanje. Velikosrpski i velikohrvatski teritorijalni nacionalizam racionalizira se, naprimjer, pseudoznanstvenim utemeljenjem etničkog pansrbizma i pankroatizma, kvazinaučnim zasnivanjem jezičkog unitarizma, zavodljivim, halucinantnim predstavama srpskog i hrvatskog mesijanizma, imaginarnom teorijom historijskih prava na Bosnu i Hercegovinu, fiktivnim, dehumanizirajućim percepcijama i poricanjima narodnog

individualiteta Bošnjaka kao etnički izvornih Srba i Hrvata, simbiotičkim državno-političkim vezama sa pravoslavljem, katoličanstvom, itd.

Eto, u takvom, ovdje sublimirano ocrtanom, muslimanima Bosne i Hercegovine, bar u ovom aspektu, nenaklonjenom povijesnom kontekstu bošnjačka inteligencija morala je replicirati - odgovarala je, recimo to tako, unutar **četiri modela** poimanja nacionalnog pitanja uopće i bošnjačkog, posebno. No, valja imati na umu da iza svakog od ovih *tipova mišljenja* stoji i njima odgovarajuća vizija političkog i državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine.

Bez obzira na kontroverze u tumačenju odnosa između islama i nacije, razvija se, figurira i apologira se unutar bošnjačke elite, ponajprije, prvi model - model autentičnog bošnjaštva. Istovremeno, unutar ovog modela mišljenja razvija se ideja domovinske svijesti te bosanskog patriotizma i, pri tome, ove vrijednosti se legitimiraju iz perspektive islamske dogmatike - u vezama i odnosima između islama, domovinskog osjećaja, bošnjačke samosvijesti i patriotizma ne nalaze se nikakve inkonzistencije. Muhameda Emina Hadžijahića, Mehmeda Kapetanovića Ljubušaka te ranog Savfeta Bašagića tretiramo kao paradigmatični izraz ove - u konceptijskom smislu profilirane - nacionalne i državno-političke orijentacije.

U poimanju biti bošnjaštva, *odnosno bošnjačkog narodnog individualiteta apostrofira se nekoliko njegovih ključnih konstituenata kao što su*: etnička osnova - Bošnjaci su porijeklom Slaveni; postoji bošnjački povijesni kontinuitet i to u tri odsudna momenta: kontinuitet između predislamske Bosne i Bosne pod osmanskim i austrougarskom vladavinom, kontinuitet u bošnjačkoj kulturnoj produkciji, posebno u književnosti, te kontinuitet u povijesnoj misiji bosanskog plemstva kao nosećeg stožera bošnjačkog identiteta; bosanski jezik i njegovo pismo te osebujna narodna običajnost i duhovno-kulturna osebujnost; povijesno bošnjački identitet počiva na razlikovanju vjerske i narodne identifikacije; figura bosanska domovinska samosvijest; na djelu je bošnjačka historijska svijest - memorija i svijest o herojskoj tradiciji odbrane bošnjačke egzistencije te njenih stvarnih etničko-političkih objektivacija pod osmanskim vladavinom; respektira se bošnjačka sklonost međuvjerskoj toleranciji i aksiologiji unutarbosanske konvergencije te jednakosti i ravnopravnosti. Sve su to, dakle, komponente bošnjačke narodne individualnosti

po kojima se ona razlikuje ne samo od njoj imputiranog turskog etniciteta nego i od srpskog i hrvatskog naroda.

Na tlu ovakvog razumijevanja Bošnjaci nisu ništa vještačko, iskonstruirano, slučajno, Bosni strano ili ekscentrično, naprotiv, figurira njihov etničko-povijesni kontinuitet kao autohtonog stanovništva Bosne i Hercegovine. Njihova unutarnja etnička diferencija je novijeg vremena, importirana je izvanjskom kroatizacijom i srbizacijom Bošnjaka koji su, inače, do otpočinjanja ovih procesa, povijesno egzistirali kao jedan, istina, vjerski diferenciran, ali u etničkom smislu jednorodan narod - bošnjački narod. Sa ovim uvidima i njegovim konceptijskim implikacijama istupaju protagonisti ovog *tipa mišljenja* protiv onodobne politike denacionalizacije Bošnjaka, odnosno njihove etničke srbizacije i kroatizacije.

U državno-pravnom smislu, u osnovi, bez obzira na nijanse i varijacije, protagonisti bošnjaštva slijede **ideju bosanske autonomije** neovisno od toga da li će i u kojem smislu doći do trijalističke rekonstrukcije monarhije ili će Bosna ući u sastav nove južnoslavenske države.

Poricanje i dezindividualizaciju Bosne i Bošnjaka u aranžmanu srpskog i hrvatskog nacionalističkog establišmenta nije moguće do kraja razumjeti bez uvida u fenomen kojeg označavamo kao **fenomen bošnjačko-muslimanske autosrbizacije i autokroatizacije**. Ovdje ih označavamo kao drugi i treći model bošnjačkih odgovora na zagonetke nacionalnog i bosanskog državnog pitanja. Ma kako ovi fenomeni bili djelo uske, pseudoaristokratske, iz naroda ekskomunicirane elite, oni su važni jer su asistirali u saobličavanju, motiviranju i ideologijskoj racionalizaciji - prikrivanju srpskog i hrvatskog nacionalizma. Paradigmatični likovi muslimanske autosrbizacije su, između ostalih, Osman Đikić, Šukrija Kurtović, Smail aga Ćemalović. Konzistentni protagonisti prohrvatske nacionalizacije muslimana su, naprimjer, Ademaga Mešić i njegovi sljedbenici. U državno-pravnom smislu, a u skladu sa pogledima na nacionalni identitet muslimana, Bosnu i Hercegovinu vide, manje ili više eksplicitno i konzistentno - unutar "Velike Hrvatske" ili "Velike Srbije".

U ovom kontekstu uočavaju se dva važna momenta. Prvo, fenomen, nazovimo ga tako, *nesigurnog ili kolebljivog identiteta* i njegovog javnog deklariranja, pa pojedine ličnosti, iz različitih razloga, neprestano konvertiraju u nacionalnom smislu, dok ostaju čvrsto odani svom islamskom identitetu.

Drugo, akteri ovog modela mišljenja deduciraju svoje prohrvatsko ili prosrpsko stajalište na tlu *radikalnog razdvajanja religije i nacije, vjere i naroda* te, onda, na tom rascjepu mogu propagirati likove muslimana - Srba i muslimana - Hrvata. Čini se, ova kontroverza oko odnosa i veza između religijske i nacionalne identifikacije obilježavaće bošnjačko mišljenje kroz cijelo 20. stoljeće i imati polifonijske reperkusije pa bi je trebalo sistematski i monografski tek istraživati.

Napokon, četvrti model, koji je najozbiljnije razrađivao travnički muftija Sakib Korkut jest **model nacionalne indiferencije**. Vodeća misao ovog tipa mišljenja je da muslimani treba da čuvaju svoj islamski identitet, rade na kulturnom prosvjećivanju, ekonomskom napretku a da se, pri tome, nacionalno ne opredjeljuju niti za prosrpsku niti za prohrvatsku opciju. Ovaj, u suštini defanzivni, odbrambeni stav, koji je, vjerovatno, izražavao dominirajuće, matično muslimansko mišljenje, nije, na drugoj strani, u pozitivnom smislu domišljao pitanje: a što je alternativa, ima li tu, onda, mjesta za bošnjačku nacionalnu identifikaciju. Simplificirano rečeno, ovdje se tvrdi: znamo što nismo, ali što jesmo – ovo pitanje unutar ovog modela mišljenja nije se eksplicitno problematiziralo.

Završna riječ

Bez obzira na sve diferencije, kontroverze i antagonizme unutar javnog mišljenja i političkog djelovanja nacionalnovjerskih reprezentacija u doba austrougarske vladavine Bosnom, mi tvrdimo: svjetonazorskim diskursima, utemeljenim u zasebnim bosanskim vjersko-etničkim subidentitetskim samorazumijevanjima, bosanska društvena misao iz doba austrougarske vladavine Bosnom izražava i dokazuje povijesni individualitet Bosne i Hercegovine - i to po temama i problemima, po vladajućim mentalitetima, projekcijama i anticipacijama, po unutarnjim složenostima, po međusobnim vjersko-etničkim uticajima i sl. Historiju bosanske socijalne, etičke i političke misli iz ovog vremena treba izučavati kao potvrdu ovog individualiteta. Mada se razvija i pod agresivnim uticajem znanosti, pseudoznanosti te nedemokratskog, velikonacionalističkim opsesijama posredovnog, javnog mnijenja iz Beograda i Zagreba, ona, društvena misao, ipak, jest osebujno bosanskohercegovačka misao. ♦

Abstract

This paper deals with the Bosniac experience of politics during the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina. It was then that Bosniac thinkers and intellectuals were to develop a more specific, refined social, societal and political sensibility than had pertained during the preceding Ottoman period, and in particular the political reception of Bosnia's legal status as a state, along with the historical sources and contemporary content of the Bosnian patriotic mindset and of Bosniac religious and ethnic views.